

JASLARDA AQILY TÁRBIYANI QÁLIPLESTIRIWDE XALIQ PEDAGOGIKASINIŃ ORNI

Esemuratova T.A

NMPI Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası úlken oqıtıwshı.

Kurbanbaeva D.M.

NMPI Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası assistent oqıtıwshı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11069741>

Annotaciya. Bul maqalada jaslarǵa ayyemgi dawirlerden aqıl tarbiyasın hám miynetin qálipsestiriwde xalıq pedagogikasınıń ornı haqqında pikirler bayan etiledi.

Gilt sózler: xalıq pedagogikasi, tarbiya, ádep-ikramlılıq, tálim, din, millet, úrp-ádet, adalat, áwlad.

THE ROLE OF FOLK PEDAGOGY IN FORMING INTELLECTUAL EDUCATION IN YOUNG PEOPLE

Abstract. This article analyzes the role of Karakalpak folk pedagogy in the formation of intellectual education of the young generation since ancient times.

Key words: folk pedagogy, education, morals, education, religion, nation, tradition, generation.

РОЛЬ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье анализируется роль каракалпакской народной педагогики и труда формирования умственного воспитания подрастающего поколения с древнейших времен

Ключевые слова: народная педагогика, воспитания, нравственность, образования, религия, нация, обычай традиций, поколения.

Aqıl-tárbiya xalıq pedagogikası menen ilimiy pedagogikanıń eń jetekshi tarawınıń biri bolıp, xalıqtıń ruwxıy mádeniyatı menen sotsial jámiyettiń, millettıń ruwxıy rawajlanıwı menen qálipseiwiniń tiykarǵı ólshew tası esaplanadı. Adamzattıń tábiyattan, tájiriybeden alǵan aqılıy baylıqları, sezimleri, ruwxıy jaǵdayları, oylap biliwshilik hám iskerlik erkinligin rawajlandırıw nátiyjesinde óz betinshe oylap, aldına maqset qoya biliwi hám gózlegen niyetlerine erisiw jolında qábiletin qálipsestiriwden ibarat. Adamzattıń iyelegen bárshe materiallıq hám ruwxıy baylıqları tek aqılǵa baylanıslı ekenligin ómir dep atalıwshı ullı zattıń ózi kórsetip otr. Sonıń ushında ata-

babalarımızdın aqıl-oyınan payda bolğan bárshe biybaha baylıqlar adam aqlına minnetdar ekenligi tuwralı xalıqtın danalıq sózlerinde kóp tákirarlanadı.

Áyyemgi jámiyette adamlar ózleriniń eń ápiwayı miynet processinde ash bolmaw, materiallıq barshılıqta jasaw hámme birdey miynet etiw miynet sawǵalarınan teńley tatısw, seniki-meniki bolmaw ushın ashkóz nápsiqawlarǵa qarsı gúres alıp barıw adamlardıń ádetine aynaldı. Zorlarǵa kúshi jetpegen jerde saqıy, jánnetiy, jomart insanlardan, iláhiy kúshlerden, qudaydan jalınıp, mádet sorap, jolina qudayı aytıwlar ádet túsine kirgen. Adamzat esin bilgen dáwirlerden baslap-aq ózleriniń kútá ápiwayı kún kóris processinde kóp ǵana zárúrliklerin qanaatlandırıw ushın gúres alıp bardı. Er adamlar ul balaların ózleri menen dúzge alıp júrip ań awlaw, balıq awlaw, qural-sayman jasaw islerine úyretip barǵan bolsa, qızlar anaları menen birge úy ruwzıgershilik islerin úyrengen. Shańaraqtan baslanǵan bul tárbiya xalıqtın bala tárbiyalawdaǵı shınjırma-shınjır kiyatırǵan tájiriyesinen nár alıp otırǵan. Dáwirlerdın rawajlanıw procesinde adamlarda jer silkiniw, órt apatı, suw tasqınları, suwdın tartılıp ketiwleri, jawın, qıraw, burshaq, qar basqınları, qumın kóshiwleri aydın, kúnniń tutılıwlarına baylanıslı, olardıń aldın alıw ushın qudaylarǵa sadaqa beriw, júyrik atları, sulıw qız-jigitlerdi qurbanlıq etip, qan shıǵarıw dáslepki jámiyettiń keń tarqalǵan dástúri boldı. Onıń suw qaytsa jaǵaǵa aparıp mal shalıw, awırǵan hayallardı ottan atlatıw sıyaqlı ırımları elege shekem saqlanıp keledi. Adamlar ózligin ańlap, dúnya tanıp, mal múlk jıynap, úngirlerden shıǵıp ilashıqlarda jasaw, shańaraq qurıwǵa ádetleniw insannıń dáslepki aqılıy jeńisi esaplanǵan. Ottın oylap tabılıwı arqalı awqattı pisirip jewge ótiwi, mal-múliktiń esabın alıw zárúrliginiń payda bolıwına baylanıslı esap sanaqtın kelip shıǵıwı, keselliklerdın kóbeyip ketiwine baylanıslı emlewshi táwiplerdın payda bolıwı hám jámiyet basqarıwı usıllarına tán bilim hám danalıqlarǵa talaplar kúsheyip baradı. Tárbiyanıń payda bolıwında baslı faktorlardan evolyuciyalıq process penen qatar jámiyetlik hám óndiris tájiriyelerini iyelep keldi. Tirishilik quralların islewge, qoldan jasawǵa qaratılǵan kónlikpe uqıp hám ádetlerdi jas áwladqa úyretiwden baslanǵan háreketler «ustaz» degen ullı zattın zárúrligin payda etti.

Ustazlar turmıstan, tájiriyyeden túyingen zatların jetilistirip, uqıp, kónlikpelerin jas áwladlarǵa úyretip barǵan. Aqıl menen ilim aǵartıwshılıq iyelenedi, kásip payda boladı, dúnya sırların iyeleydi. Aqıl júrek ishindegi nur menen durıslıq hám nadurıslıqtı bilip alınadı, aqıl óziniń qatarların dosların dúnya bálelerinen qutqaradı. Aqıl jannıń ómiri, jan deneniń ómiri, dene bolsa músheniń ómiri.¹ Ata-babalarımız ásirlerden beri bala tárbiyasındaǵı tájiriyelerinde tereń túsingen hám tárbiya máselesindegi xızmetlerin de soǵan qaray ámel qılǵan.

Áyyemgi grek tariyxshısı, tariyxtıń atası esaplangan Geradottıń «Tariyx» kitabında áyyemgi saklar, parsılar hám massagetler adamdağı eń algıslanatuğın sıpat erlik dep bilgen. Sonıń ushın ul balalardı 5 jasınan jigirma jasına shekem tek úsh nársege at shabıw, sarı jay atıw hám ádalatlı bolıwǵa úyretken. Aqıl-tárbiya balalarǵa bilim beriw menen birge, milliy hám diniy qádiriyatlardı síndiriw, miynet etiw, aqılın ilimiy bilim, kórkem óner menen shınıqtırıwdı maqset etken. Haqıyqıy insanlar óziniń tınıq aqıllı, bilimli, ras sózli, jaǵımlı ádebi menen xalıqtıń muxabbatına iye bolǵan kópshilik usınday iyman júzli, perishteli adamlardan mudamı pana izlengen. Olardıń jaqsı qásiyetlerin ózlerinde kóriw ushın xızmetinde bolıp, bir hárip úyrense de baxıt dep bilgen. «Altın alma duwa al, duwa altın emes pe» degen naqıldı jaslardıń sanasına jetkizip, hár iste hadal, pák, ras sózli, qayır-sahawatlı, aqıllı adamlardan algıs alıw, olardıń izzetinde bolıwdı násiyat etedi. Bul joqarı dárejedege adamgershilikli tuyǵılar jaslarǵa shańaraqtan baslap úyretilip, olardı pák aqıl iyesi etip tárbiyalawda mádet bergen. Din xalıqtıń rawajlanıwına da xızmet etken. Watansúyiwshlik, mehribanlıq, ras sózlik pazıyletlerin iyelew hár bir musulmannıń parızı.

Aqıl-pikirli, taqıwa adamlar, payǵambarlarımız úsh jaǵdayda ótirik sóylew keshirimli degen.

1. Erli zayıptı jarastırıw ushın ayılǵan ótirik.
2. Adamlardıń óshpenliligin toqtatıw ushın ayılǵan ótirik.
3. Urıstıń aldın alıw ushın ayılǵan ótirik.

Alla tala adamlardı óshpenlikke shaqırıwdı qattı qaralaydı. Jarastırıw ushın ótirikkede jol beredi. Bul ullı pazıyletler xalıqtıń bala tárbiyasındaǵı danalıqları menen qosılıp bir biri menen baylanısqan. Ábiw Nasr Farawiy aqıllı adam dep sonday adamdı aytamız-onda ótkir zeyin, oyshıl bolıw menen birge ilimli, pazıyletli de bolsın, onday adamlar óziniń barlıq qabiletin hám jaqsı islerin ámelge asırıwǵa, jaman nárselerden ózin saqlawǵa hám tartısqa qaratilǵan bolıwı lazım.

Sonday adamlardı ǵana aqıllı hám durıs pikir júritiwshi dep aytıw múmkin.

Aǵartıwshılıq iliminiń bilimdanı A.Avloniy «İlim» dúnyanıń izzeti, aqırettiń sharapatı. İlim insan ushın oǵada zor muqaddes bir pázilet, ilim biziń xalqımızdı ayna kibi kórsetedi, pikirimizdi qılısh kibi ótkir etedi, ilimsizlik miywesiz daraq, ilim bizdi jala bálesinen qutqaradı, insaniyattı mádeniyat, aǵartıwshılıq dúnyasına alıp shıqaradı, jaman peyillerden, buzıq islerden qaytaradı, jaqsı minez-qulıq iyesi etedi. [1] «Oqıw ilim - aqıl shaqıradı» deydi dana xalqımız «İlimde qartayǵanlıq bolmaydı», «İygilik istin keshi joq», «Máńgi jasap, máńgi úyren», «Bilimsiz adam sharlanbaǵan baltaǵa usaydı (rus naqılında)», «Kóp jasaǵan emes, kópti kórgen, kóp oqıǵan (adam) kóp bileidi», dese, kóp jasap, bilim, tájiriyesin toplay almaǵan adamlarǵa qarata «Erte tuwıp genje qalǵan, ayaq-qolın úsik alǵan» dep misqıllaydı. İlim iyne menen qudıq qazǵanday,

oqıw-bul tıyanaqlı miynet, «oqıwdıń miyneti tatlı», deydi danalar. Usıǵan qaray ata-babalarımız balaların bilimli bolıwdı, óner úyreniwdi, saqıy-saqawatlı bolıp, adamlarǵa bilim beriwdi, sózge sheshen dilwar bolıwdı, jaslarǵa mehriban bolıwdı udayına zinharlap otırǵan. «Dostı kópti jaw almaydı, aqlı kópti daw almaydı», «Aqlı tozbaytuǵın ton, bilim tawsılmas kán», «Basqa ıdıslar tolsa da, bilim ıdısu hesh tolmaydı, qansha salsań sonsha keńeyip baraberedi», «Aqlı kópke jetkizedi, óner kókke kóteredi», «Aqlı dárya qansha alsańda sarqılmas, jer ǵáziyne qansha sawsańda tawsılmas», «Sóz tapqanǵa qolqa joq», «Bilimlige dúnya jariq, bilimsizdiń jolı jabıq», «Óner aǵıp turǵan bulaq, ilim janıp turǵan shıraq», dep hár bir insan bilimli, ónerli bolıw menen birge jámaát penen bekkem baylanıslı bolıp, onı basqalarǵa úyretiwde, elińe payda keltiriwdi balalıǵına zinharlap bargan.[2] xalıqtıń úrp-ádeti, dástúrleri, ushqır sózleri arqalı adamlarda hár qıylı keyipler oyatıp, social burıstı moyınlawǵa, jeke adam sıpatında qalıplesiwi, jasaw ushın ǵúrestiń jolların bilip alıw ushın qulınshaqtayınnan zeynińe quyıp kelgen. Xalıq danalıǵında aqlı ádepke mútáj, ádepli bolmaǵan aqlı iyesi jaraqsız alańǵasar batırǵa usaydı. Ol qansha kúshli bolmasın erlik kórsete almay, qolında jaraǵı bar, hiyleker jas baladanda jeńilip qalıwı múmkin.

Eger adamda ádep bolsa ilimde bolıwı múmkin.

A`dep aqlıǵa baylanıslı nárse, aqlı ústine ádep qosılsa, nur ústine nur boladı. Ullılıq-aqlı ádep penen, baylıqtıń qádiri qayır saqawat penen, quwat qádiri bahadırlıq penen ótip baradı. Adam aqlı hám ádepli bolsa, ómirde maqsetine jetken eń baxıtlı insan dep atalıwı múmkin. Adamlardı júrekteń bir-birine baylanıstıratuǵın aqlı, ádepti ruwxıy mákan mánisinde kóriw múmkin. Olar bir-birine aralasıp, shatasıp júretuǵın bolǵanlıqtan, geyde olardı ajratıw da qıyın bolıp qaladı.

Adamzattıń oǵada biybaha intellektual baylıǵına balanıń qolı jetken jaǵdayda ǵana tolıq mánidegi aqlı tárbiyası ámelge asırılıwı múmkin. Jaslarǵa qarata «Alım bolıw ańsat, adam bolıw qıyın», «Atanıń balası bolma, adamnıń balası bol», dep adamnıń pikirlewi qansha tereń, oyı keń bolsa, sonshellı kishipeyil, balaǵa mehrin tógiwshi boladı. Aqlı ústine ádep qosılsa jeńbeytuǵın jawı, almaytuǵın dawı bolmaydı. Ísannıń bunday paziyletlerge iye bolıwı ushın hár bir shaxs shaqmaqtaıy shaǵılıp, jay tasınday jaynap, órtenip júrip islewi, úyreniwi kerek delingen xalıq naqılında. Haqıyqatında insannıń ayırılmas dostı, piri ustazı - onıń aqlı, usı dostı arqalı, jaqsını-jamannan, dostı-dushpannan ayıradı.

Adamzattı haywanlardan ajratıp turatuǵın tuwma aqlı, bul tábiyiy aqlı bolıp, ol qarama qarsılıqlar nátiyjesinde jetilip baradı. Al ekinshi túri bolsa, insannıń tábiyiy aqlı tájiriyyede qayrap, ótkirlestirip hám rawajlandırǵan iskerligi - bul óner, kásip esaplanadı. İnsan tábiyat jarsıq etken aqlı ómirdeń tapqan tájiriyyelerinde sınap kóriw, turmısta qollanıw, mudamı bilim menen jetilistiriw arqalı meńgerip baradı. Balanıń aqlınıń rawajlanıwındaǵı birinshi xızmeti sóz. Sóz aqlı hám bilimniń dóretpesi, ol adamdı nuraniy etiwshi qural. Til adamdı izzet, húrmetke bóleydi.

Adam onıń menen baxıtlı da boladı, orınsız ketken sóz ushın jazalanıwda múmkin. Ullı shayırımız Yusip Xas Hajib hár bir iste aqıl oylasıq penen pikir júritiwge, ózgelerge ğamxorlıq hám miyirban bolıwǵa úyretedi deydi.

REFERENCES

1. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yuk. «Sharq 1992»
2. Karimov İ.A.«Milliy davlatchilik istiqlol mafkurasi va xuquqiy madaniyat tuǵrisida» «Toshkent 1999»
3. «Avloniy A. «Turkiston exud ahloq» « O'qituvchi-1985»
4. Alimov A. «O'zbek, rus, qazaq hám turkmen tillerindegi mekteplerde qaraqalpaq tili hám ádebiyatın okıtıw kontsepsiyası». «Bilim 1992»
5. Aleuov U «Qaraqalpaqstanda tálim- tarbiyalık oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı». Nókis «Bilim» 1993 j
6. Bazarbaev J., Dawletova K. «Ádepnama» Nókis. «Bilim»1993j
7. Э Народная педагогика` Педагогические воззрения народов средней Азии и Казахстана''. М Педагогика 1991г
8. Кураны Карим. Т.Чулпан 1994 й
9. Gaybullaev hám basqalar, Pedagogika T., 2000 y. 74 bet
10. İslomning istiqlol mafkurasi. T., « O'zbekiston» 1993, 45 bet.
11. Turkiy Gulistan ěhud axloq T., 1992 y. 11 bet.
12. Esemuratova T, Kurbanbaeva D «Қарақалпақ халық дәстанлары тийкарында оқышларда жоқары адамгершиликли кәсіметлерди қалiplestiriў» Ilim hám jámiiyet №2 2013 j 41-43 betler